

POETAS KEIČIA SISTEMĄ? ŽVILGSNIS Į JUST. MARCINKEVIČIŲ, M. MARTINAITĮ IR S. GEDĄ VĒLYVAJAME SOVIETMETYJE

Vilius Ivanauskas

Lietuvos istorijos institutas
Kražių g. 5, LT-01108 Vilnius
El. paštas. vilius.ivanauskas@gmail.com

Įvadas

1940 m. rugpjūtį grupė Lietuvos kultūrinės inteligentijos atstovų, kurių dauguma buvo rašytojai, nuvyko į Maskvą „atvežti Stalino Saulės“ ir tuo pat metu paprašė įtraukti Lietuvą į SSRS sudėtį. Po 48 m., 1988 m. birželio pradžioje keletas vietiniam rašytojų elitui priklausančių narių buvo išrinkti į iniciatyvinę Sąjūdžio grupę ir nuo pat 1988 m. stovėjo Atgimimo priekinėse gretose. Šie du istoriniai momentai, žymintys priešingus, tačiau lūžinius istorijos taškus, kuriuose aktyviai dalyvavo žymūs sovietinei Rašytojų sąjungos aplinkai priklausę Lietuvos rašytojai, savaime kelia klausimą, kaip pakito oficialiajame lauke dalyvaujančio rašytojo statusas, vaidmuo ir santykis su sovietiniu režimu.

Šiame straipsnyje aptariamų Just. Marcinkevičiaus, S. Gedos ir M. Martinaičio pavyzdžiai liudija šių asmenybių tapimą *besikeičiančios Lietuvos*, jos intelektualinio lauko vienomis svarbesnių simbolinių figūrų (nors kūrybinės ir konjunktūrinės skirtys tarp šių kūrėjų buvo gana ryškios). Just. Marcinkevičių kritiškai vertinantis S. Geda, taip pat S. Gedą nuolat auklėjančios trijulės¹ nariai

(Just. Marcinkevičius, A. Maldonis), kartu su S. Geda buvo renkami į Sąjūdžio iniciatyvinę grupę ir stovėjo Sąjūdžio mitinguose. Pilietiškumą iliustruojančio pobūdžio iniciatyvose (pvz., Garažų) sovietmečiu anksti dalyvavęs M. Martinaitis tapo Sąjūdžio tarybos nariu. Jie visi priklausė Lietuvos SSR Rašytojų sąjungai (RS) ir buvo atsakingi už tinkamos „naujojo žmogaus“ projekcijos, kolektyvinės atminties ir lūkesčių formavimą, t. y. turėjo tapti pagrindiniais sovietinės indoktrinacijos įrankiais. Rašytojui sovietmečiu buvo suteiktas kur kas svarbesnis statusas nei kitiems kultūros veikėjams. Rašytojai buvo „sielos inžinieriai“ (Stalino frazė)², jų paskirtis ir institucinė tapatybė turėjo reikšmę sovietinėje sistemoje. Rašytojas kaip intelektualas (apie tai kalba ir A. Gramsci), turėjo aiškiai išreikšti proletariato klasės vertybes, artikuluoti jo interesus³. Neatsitiktinai 1944 m. rašytojo

vyje labai glaudžiai bendravusių Baltakio, Maldonio ir Marcinkevičiaus trijulė.

² 1932 m. Maksimo Gorkio namuose sakytos Stalino kalbos frazė. Žr. Stalino citatos: http://www.finestquotes.com/author_quotes-author-Joseph%20Stalin-page-0.htm Stalino frazė

³ Šią būtiną intelektualo paskirtį A. Gramsci priešpriešino sovietinėje sistemoje nusistovėjusiai realybei,

¹ Turima omenyje poetų, kurso draugų, tarpusa-

vaidmenį aiškiai įvardijo ir A. Sniečkus, ir tuometinis RS vadovas K. Korsakas, o 1946 m. LKP CK sekretoriaus K. Preikšo išsakytoje kritikoje buvo aiškiai parodytos ribos, kurių negali peržengti autoriai. Žinant minėtų asmenų išitraukimą į nacionalinius procesus, tikslinga analizuoti, kiek tie asmenys sugebėjo atsiriboti nuo minėtos sovietmečio intelektualo funkcijos, kaip ją keitė ar interpretavo. Žinant, kad palaiapsniui buvo nueita nuo K. Preikšui priimtinos socialistinio realizmo interpretacijos⁴, ne mažiau svarbu suvokti, kokios sąlygos ir aplinkybės leido tai padaryti.

Šiame straipsnyje į minėtus poetus žvelgiama ne literatūrologine prasme⁵, o vadovaujantis sociokultūrinės istorijos perspektyva, poetus suvokiant pirmiausia kaip nacionalinių, politinių procesų veikėjus ir gilinantis į jų tapatumą, orientacijas, santykių su konjunktūra, vertinant simbolinę ar realią įtaką visuomeniniams procesams.

kad, atlikdami šį vaidmenį, intelektualai vis dėlto nebuvo pakankamai integruoti į proletariato struktūrą. Žr. *Showstack Sassoon Anne. The People, Intellectuals and Specialized knowledge // Boundary 2. The Legacy of Antonio Gramsci. Duke University Press, 1986, vol. 14, no 3 (Spring,), p. 137–168.*

⁴ Ši kryptis pirmiausia buvo paremta socialistinio realizmo reikalavimais. Šis metodas numatė literatūros priartinimą prie partinių reikalavimų, proletarų klasės interesų ir darbo žmogaus vizualizavimo. Nors galima teigti, kad socialistinio realizmo turinys nuo pat pradžių buvo neaiškus, atskiri autoriai išskiria ikichruščiovmečiu vyravusį paradiškumą ir vulgarųjį sociologizavimą (A. Baltakio kalba Maskvoje).

Sąjunginių lygiu tokia buvo poeto V. Majakovskio kūryba, sovietinėje Gruzijoje – Leonidzės, Lietuvoje – T. Tilvyčio, A. Gudaičio-Guzevičiaus.

⁵ Situacijose, kuriose literatūrinis įvertinimas pirmiausia remtųsi atskirų literatūros kritikų, literatūrologų ar pačių kūrėjų nuomone.

1. Trys poetai – kelios sovietmečio kultūrininko strategijos

Just. Marcinkevičiaus, M. Martinaičio ir S. Gedos atvejai atskleidžia jų nevienodą išitraukimą į sistemą, skirtinga rašytojo kaip kultūrininko pozicija ir aktyvumas. Kita vertus, jiems visiems buvo bendras atsiribojimas nuo perdėm ideologinių pozicijų, būdingų vyresniajai J. Šimkaus, T. Tilvyčio, A. Gudaičio-Guzevičiaus kartai, ir akivaizdi įtaka nacionaliniams procesams vėlyvajame sovietmetyje.

Ko gero, ryškiausias atvejis būtų Just. Marcinkevičiaus. Jis, sovietmečiu tapęs „liaudies poetu“, pokyčių metais devintajame dešimtmetyje buvo laikomas tautos dainiumi, o Sąjūdžio iniciatyvinėje grupėje – moraliniu autoritetu. Jo iškilimas sietinas su atlydžio atmosfera, leidusia ir Lietuvoje formotis savotiškai „šešiasdešimtųjų“ kartai, panašiai kaip Maskvos poetų (A. Voznesenskis, R. Roždestvenskis, V. Aksionovas, J. Jevtušenko) grupei, kuri kur kas labiau nei vyresnioji karta galėjo pasinerti į ieškojimus, atsiriboti nuo supaprastintų socialistinio realizmo schemų. Kartu su E. Mieželaičio autoriteto pakilimu⁶ ir jo jaunesniųjų kolegų A. Baltakio, Just. Marcinkevičiaus, A. Maldonio, A. Bieliausko, M. Sluckio, taip pat A. Pociaus, V. Bubnio atėjimu pastebima, kad šie asmenys vėlyvajame sovietmetyje beveik visą laikotarpį iki pat Sąjūdžio įsteigimo (beveik tris dešimtmečius) turėjo RS vadovybės, rašytojų žurnalų redaktorių pareigas. Kai kurie jų priklausė gana glaudžiam poetų ir rašytojų vadovų ratui, kurio

⁶ Eduardas Mieželaitis: post scriptum. Prisiminimai apie Eduardą Mieželaitį, straipsniai, laiškai. Vilnius, 2008.

centre buvo kurso draugų poetų A. Maldonio, Just. Marcinkevičiaus ir A. Baltakio trijulė. Šią jaunųjų kartą vienijo ne tik panašus statusas, RS narystė, amžius, panaši kūryba, bet ir socialinio bendravimo ritualai (gimtadieniai, bendravimas šeimomis), kaimynystė ir panašus santykis su kitomis kartomis ar idėjinėmis linijomis. Ryškiausias jų buvo poetas Just. Marcinkevičius.

Komunistinei ideologijai patiriant aki-vaizdų nuosmukį ir žlugus viltims sukurti „geresnį socializmą“, poetas palaipsniui nuo *ieškajimų* derinimų su komunistine laikysena (apysaka „Pušis, kuri juokėsi“) gravitavo link nacionalinės ideologijos, tačiau su savo bičiuliais išlaikė įtaką rašytojų institucinėje aplinkoje⁷. Svarbiausia šiame lauke buvo Just. Marcinkevičiaus kūrinių, pirmiausia istorinių dramų – „Mindaugas“ (1968 m.), „Katedra“ (1971 m.) ir „Mažvydas“ (1977 m.) – įtaka visuomenei, kurią lėmė ne vien kūrėjo autoritetas ar pačių dramų aktualumas, bet ir jo turimas socialinis kapitalas – bičiulių A. Baltakio, A. Maldonio ir kt. institucinė parama, pažintys partiniuose sluoksniuose, kurios padėdavo neutralizuoti galimas grėsmes. *Simbolinę prasmę* igijusi Just. Marcinkevičiaus kūryba tuometinio kultūrinio nepakankamumo sąlygomis turėjo didelę reikšmę nacionalinio identiteto mobilizacijai, tačiau, atsižvelgiant į Just. Marcinkevičiaus tuometinį statusą ir tai, kad respublikos valdžiai toks „patriotiškumas“ atrodė mažiau pavojingas nei centrinės valdžios nemėgstamos kos-

mopolitinės idėjos, nukreiptos prieš pačią sistemą, pats dramų išleidimo faktas neatrodė priešiškas žingsnis esamai sistemai. Just. Marcinkevičiaus tautinio romantizmo forma atskleidžiama istorinė tematika kaip prezentuojama nusipelnusio rašytojo galėjo įtilpti į tuometinius „tautos žydėjimo“ (rus. *rascvet*) ideologinius rėmus. Tačiau radikali buvo jo sėkmė, parodžiusi, kad visuomenei reikia lietuvių literatūroje tautinių istorinių temų: „*Mažvydo spektaklio pabaigoje tais laikais, net salėje Dramos teatre, atsistodavo ir šaukdavo „Lie-tu-va, Lie-tu-va“ kartu su aktoriais.*“⁸ Nesvarstant šių kūrinių meninės prasmės, Just. Marcinkevičiaus kūryba parodė gana aiškia dalies vietinės inteligentijos orientaciją į tautinio tapatumo stiprinimą, nors ir stengiantis nesupykdyti vietos valdžios, pasinaudojant jos „jaukinimo“ pozicija. Patys respublikos valdantieji bijojo minėtas dramas tiek atmesti, tiek parodyti joms pritarimą ir, pasak V. Bubnio, „sėdėjo sukandę dantis“. Kartu kūrinių populiarumą didino ir aktyvus kūrėjo važinėjimas po provinciją: „*Neįsivaizduojamas kultūros žygis yra atliktas. Būtent Laimonas skaitydavo Justiną daugiausiai, Marcelijų Martinaitį, paskui senesnę poeziją, tai žmonės ištroškę klausydavo.*“⁹ Just. Marcinkevičiaus kūryboje pastebimą ezopiškumą, žymintį ir nacionalinę liniją, iliustruoja ir dramoje „Mindaugas“ užfiksuoti vieno herojų Dausprungo žodžiai apie „Lietuvos aprengimą svetimais rūbais“¹⁰. Gausu ir kitų analogiš-

⁸ Interviu su V. Bubniu (2007 m. spalio 2 d.).

⁹ Interviu su V. Zaborskaite (2010 m. kovo 19 ir 2010 m. kovo 26 d.).

¹⁰ A. Švedo atliktas interviu su poetu Just. Marcinkevičiumi. Žr. *Švedas A. Poetas Just. Marcinkevičius: „Žmogus iš esmės yra istorija“ // Kultūros barai. 2011, Nr. 2. Taip pat galima rasti internete: <http://m.lrytas.lt/>*

⁷ A. Baltakis – „Pergalės“ žurnalo vyr. redaktoriaus pavaduotojas (1964–1976 m.), vyr. redaktorius (1976–1985 m.), A. Maldonis – „Vagos“ leidyklos vyr. redaktorius (1962–1970 m.), Lietuvos SSR Rašytojų sąjungos valdybos pirmininko pavaduotojas (1970–1976 m.), Rašytojų sąjungos pirmininkas (1976–1988 m.).

kų simbolių ir alegorijų, žyminčių istorinę ar etninę nostalgiją. Sunku įvertinti, kiek sąmoningas buvo kūrėjo pasirinkimas užkoduoti nacionalinę kryptį, tačiau akivaizdu, jog tų simbolių ir alegorijų interpretacija visuomenėje mobilizuojant nacionalinį tapatumą buvo stulbinama. Interviu metu Just. Marcinkevičius pripažįsta, kad jo kūriniai pradėjo gyventi savo gyvenimą: „*Tai, kas atėjo į pasaulį naujų dramų pavidalu, pradėjo gyventi savą gyvenimą, kuris nuo manęs jau visiškai nepriklausė, dažnu atveju net nustebindavo mane kaip autorių. Turiu omenyje tai, kaip anuomet suskambėjo vienas ar kitas prasminis dramos akcentas.*“¹¹ Kita vertus, pats Just. Marcinkevičius dar sovietmečiu (1980 m.) pripažįsta rašytojo (o kartu ir savo) artimumą nacionalinei kultūrai: „*Rašytojas yra bene aktyviausias nacionalinės kultūros sargas, savotiškas jos palikimo transformatorius į dabartį ir ateitį.*“¹² Tačiau šioje vietoje pažymėtina, kad ši Just. Marcinkevičiaus kūryboje atsiradusi tautinė linija nepakeitė jo aukšto ir valdžios akyse vertinamo statuso, leidžiamų kūrinių tiražų ir jo populiarumą didinančių kitų viešųjų kanalų palankumo.

M. Martinaičio ir S. Gedos situacija ir įsitvirtinimas sovietmečiu kur kas komplikuočiau nei Just. Marcinkevičiaus. Jie abu priklausė neformaliems ir gana bohemiškiems rašytojų ir poetų, kurie karjerą pradėjo septintajame dešimtmetyje dar jaučiant Atlydžio atgarsius, būreliams (pvz., tam pačiam būreliui priklausė li-

teratūrologai A. Zalatorius, K. Nastopka, rašytojas J. Aputis). Tačiau gana greitai (ypač po 1968 m.) M. Martinaitis ir S. Geda patyrė ir kūrybos, ir išitraukimo į dominuojantą rašytojų sluoksnį varžymų. Pavyzdžiui, visuomenėje gana populiarus poetas S. Geda sovietmečiu buvo atitolęs nuo valdžios ryšių ir faktiškai neturėjo jokių rimtesnių oficialių pareigų¹³. Jo aplinkai priklausantys asmenys, ypač dažnai pats S. Geda, buvo kritiškai vyresnės kartos atžvilgiu, nevengdavo kritikuoti ir Just. Marcinkevičių¹⁴. Jų kūryba septintajame–aštuntajame dešimtmetyje sovietinių ideologų dažniausiai vadinta „beidėjiška“, formalistine, pernelyg estetiška ar nacionalistine. Šiame kontekste pirmiausia išsiskiria S. Gedos kūryba (*kontroversiškas kitokios poezijos receptijos būdas*¹⁵), kurioje, pasak literatūrologės V. Daujotytės, sutelpa ir pagoniškasis avangardizmas, archaiškumas, sakralinė poezija, Europos viduramžiai, modernioji epocha¹⁶. S. Gedos poezija aktyviai rėmėsi alternatyviosios muzikos kūrėjai, nuo klasikos iki roko. Pavyzdžiui, jo eilės skamba K. Antanėlio roko operoje „Meilė ir mirtis Veronoje“, V. Kernagio dainuojamojoje poezijoje, kompozitoriaus B. Kutavičiaus oratorijose „Panteistinė oratorija“ (1970) ir „Paskutinės pagonių

¹³ Tiesa, devintojo dešimtmečio pradžioje jis trumpai ėjo Lietuvos RS valdybos sekretoriaus ir Nacionalinių literatūros ir kultūros premijų komiteto pirmininko pareigas, tačiau nesėkmingai: „Nemokėjo ir nenorėjo derinti, įsiklausyti į kitus“ (žr. *Daujotytė V. Tragiškasis meilės laukas. Apie Sigitą Gedą: iš poezijos, užrašų, refleksijų. Vilnius: Lietuvos rašytojų sąjungos leidykla, 2010, p. 63.*

¹⁴ Interviu su K. Nastopka (2010 m. balandžio 16 ir balandžio 30 d.).

¹⁵ *Daujotytė V. Tragiškasis meilės laukas. Apie Sigitą Gedą: iš poezijos, užrašų, refleksijų. Vilnius: Lietuvos rašytojų sąjungos leidykla, 2010, p. 117.*

¹⁶ Ten pat, p. 118, 50–51.

-12991628931298353830-p4-just-marcinkevi% C4% 8Dius-nenor%C4%97%C4%8Diau-kad-tai-b%C5% AB%C5%B3-pesimistinis-siu%C5%BEetas.htm

¹¹ Ten pat.

¹² *Marcinkevičius J. Dienoraštis be datų // Pergalė, 1980, Nr. 3, p. 96.*

apeigos“ (1978), jo operoje „Strazdas, žalias paukštis“ (1981 m.) ir kituose kūrinuose. S. Geda faktiškai iki 1985 m., kai už eilėraščių rinkinį „Varnėnas po mėnuli“ gavo Valstybės premiją, nepaisant turimos RS narystės, patirdavo įvairių kūrybinių varžymų (pvz., 1975 m. neteko darbo leidinyje „Mūsų namai“). Kompozitorius F. Bajoras prisimena, kad „buvo momentas, kada Gedą uždraudė iš viso. Su Gedos tekstais niekas negalėjo pasirodyti“. Lemtingaisiais 1972 m. ką tik išleista S. Gedos knyga „26 rudens ir vasaros giesmės“ buvo užpildinėjama ir kritikuojama¹⁷. Kritikoje dalyvavo ir Just. Marcinkevičiaus aplinka¹⁸. Kita vertus, pats knygos išleidimas padėjo autoriui išsilaikyti oficialiojoje erdvėje, nes kai kurie kiti kūrėjai iš tos pačios aplinkos buvo dar labiau varžomi. Rašytojų aplinkoje ypač ryškūs buvo literatūros kritiko V. Kubiliaus ir T. Venclovos atvejai. Kai V. Kubiliaus straipsnis „Talento mįslės“, išspausdintas žurnale „Nemunas“ 1972 m. pavasarį, sukėlė nemažą šurmulį tarp valdžios ir rašytojų, vėliau kurį laiką V. Kubiliaus kūryba buvo suspenduota¹⁹.

¹⁷ *Daujotytė V.* Tragiškasis meilės laukas. Apie Sigitą Gedą: iš poezijos, užrašų, refleksijų. Vilnius: Lietuvos rašytojų sąjungos leidykla, 2010, p. 33.

¹⁸ Pavyzdžiui, jaunuosius poetus ir rašytojus, tarp jų ir S. Gedą, J. Aputį 1970 m. RS suvažiavime kritikavo A. Baltakis, V. Bubnys, A. Pocius, E. Miežėlaitis ir keletas kitų dominuojančių rašytojų (žr. LTSR Rašytojų V-ojo suvažiavimo, įvykusio 1970 m. gegužės 27–28 d., protokolas // Literatūros ir meno archyvas. F. 34. ap. 1, b. 566, l.35–39). Ši kritika dar kelerius metus tęsėsi. Pavyzdžiui, 1974 m. SSRS RS sekretoriato posėdyje požiūris į jaunuosius Lietuvos poetus kaip į gabius, bet aiškiai problemiškus, įtvirtinamas ir paskleidžiamas centriniu lygmeniu (žr. TSRS RS sekretoriato 1974 m. sausio 15 d. posėdžio protokolas, RGALIF.631, ap. 30, b. 1609, l. 78–99).

¹⁹ *Kubilius V.* Dienoraščiai. 1945–1977. Vilnius: Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas, 2006, p. 341–344.

S. Geda vertintinas kaip sovietmečiu nebijojęs reikšti savo nuomonę, kritikuoti kitų pripažintus kūrėjus, savo kūryba liudijęs ne tik talentą, bet ir derinimą gana pavojingų kryptų – archajinės tematikos su naujomis moderniomis raiškos priemonėmis. Jis išliko ir RS narys, kurį laiką turėjo ir vadovaujamas pareigas, jo kūriniai buvo leidžiami, tačiau jis pirmiausia nebuvo oficialiųjų procesų dalis, savo tapatumą, raišką konstravo neformaliose erdvėse, vengė deklaratyvios laikysenos.

Tam pačiam būreliui netrumpą laiką priklausęs poetas M. Martinaitis, pasižymėjęs nors ir artimesne S. Gedai pozicija, režimo kontrolės atveju stovėjo tarp Just. Marcinkevičiaus ir S. Gedos: ne viename kūrinyje išreiškė sovietinės realybės kritiką, tačiau buvo mažiau kritikuojamas nei S. Geda. M. Martinaitis buvo kur kas aktyvesnis neformalių grupelių, susibūrimų, kurie kritiškai vertino tuometinę santvarką, dalyvis nei kiti aptariami poetai, išsiskyrė savo visuomenine veikla. Net keliuose inteligentijos rateliuose nuolat bendravęs M. Martinaitis panašius susibūrimus vadina „santalkomis“: „*Tos santalkos būdavo uždaros, būdavo vyno, būdavo kava, bet nereiškia, kad buvo geriama. Būdavo tokios uždaros santalkos, ten žmogus nusivilkdavo savo marškinius.*“²⁰ Rašytojų aplinkoje poetas prisimena intelektualinius bohemiškus pasisėdėjimus save bute F. Džerzinskio (dabar Kalvarijų) gatvės 4 name – intensyviai bendrauta su kitais kylančiais (poetais, rašytojais) J. Apučiu, S. Geda, J. Vaičiūnaite, A. Sluckaite, V. Skripka ir kitais, ir prisimena, kad šiame bute lankydavosi ir knygas perduodavo į Lietuvą atvykstantys

²⁰ Interviu su M. Martinaičiu (2010 m. gruodžio 10 d.).

tuometiniai „Santaros–Šviesos“ atstovai (tada dar nežinota jų narystė) JAV išeiviai L. Mockūnas, K. Almenas. Teigia, jog su bendraminčiais ypač kalbėdavo ir dalydavosi informacija apie išeivijos literatūrą. M. Martinaitis prisimena ir susibėgimus pas J. Vaičiūnaitę: „Užuodėm vienas kitą, kad yra savas žmogus. <...> Esmė buvo tokia, kad savas žmogus. Juškaitis savas, Vaičiūnaitė. Vaičiūnaitės toks ratelis buvo. Sukrisdavom keli pas Vaičiūnaitę. Geda, Aputis, aš, Sluckaitė, dailininkų ateinančių.“ M. Martinaitis mini, kad jis ir jo artimiausi bičiuliai iš to paties rato išsiskirdavo ir savo išvaizda, kuri „plaukų kirpimo vajuje“²¹ valdžios atstovų buvo neigiamai vertinama: „Aputis, Nastopka, Geda, mes pradėjom augint barzdas. Kartais mūsų neleisdavo į kavinę. <...> Mus milicija kažkaip buvo supakavusi. Kažkokia proga tai. Milicijoj tyčiojosi, pešiojo barzdas, kišo degtukas: „Uždegsim tas barzdas.“ Buvo protestas toks, ko negalima daryt.“

M. Martinaičio atvejis labai ypatingas. Kūrėjas dalyvavo ne viename neformaliajame inteligentijos būrelyje, turėjusiame opozicinių nuotaikų ir alternatyvumo režimo ar sistemos vykdomos politikos atžvilgiu (pvz., Garažų iniciatyvos, Vilniaus universiteto (VU) lituanistų būrelis, Vildžiūnų sodyba, ryšiai su disidentais ir kt.), jis buvo savotiška atskirų tinklų jungiamoji grandis, pažinojusi beveik visus kritiškiau mąstančius sovietinės inteligentijos Lietuvoje atstovus. Paties poeto kūryba yra išskirtinė, atskleidžianti archaiškumo priešpriešą su moderniu pasauliu, tam tikra antiutopiška trajektorija utopinėmis idėjomis savo tiks-

lus pagrindžiančioje valstybėje²². Viename svarbiausių savo kūrinių „Kukučio bala-dės“ autorius po pagrindinio personažo Kukučio juokdario kauke kritiškai žvelgia (abejoja) į nusistovėjusią sovietinę realybę, o kartu įgyja galimybę pasakyti tiesą, netgi apeidamas cenzūros kontrolę: „Ta cenzūra buvo labai tamsi. Daugybės dalykų nesuprasdavo. Stebiuosi, kaip kai kurie dalykai laisvai išėjo. Atsimenu, nunešiau į leidyklą „Vagą“. Pats Ambrasas skaitė. Sako: „Tu ten durnysčių prirašei. Kvailys kažkoks Kikutis. Paleisim tą tavo Kikutį, tegu čia kvailioja.“ Nesuprato. Paskui, man atrodo, žmonės suprasdavo, kad čia parodijuojamas rimtumas.“²³ Literatūrologas R. Kmita tą rimtumą interpretuoja kaip ironiją, sarkazmą, atskleidžiantį sovietmečiu vykstančius socialinius, politinius lūžius, egzistencines patirtis, kaip antai Kukučiui kalbant apie savo laidotuves: „Galvoja Kikutis: kaip gražiai viskas vyksta, kaip manęs gailisi, kaip gerai apšneka – tikriausiai duos man kokią premiją, ranką paspaus, arba pagirs visuotiniame narių susirinkime.“²⁴ M. Martinaičio poezija tapo svarbia dainuojamosios poezijos dalimi, pavyzdžiui, poetas kartu su jo kūrinius atliekančiais bardais V. Kerna-giu, A. Kukaičiu dalyvaudavo rengiamuose vakaruose aukštosiose mokyklose, važinėjo po Lietuvą, kur susilaukdavo ypač daug dėmesio²⁵.

²² Kmita R. Utopijos apvertimas. Ironiškoji lietuvių poezija sovietmečiu // Darbai ir dienos. 2008, Nr. 50, p. 235.

²³ Interviu su M. Martinaičiu (2010 m. gruodžio 10 d.).

²⁴ Kmita R., p. 243.

²⁵ Informacija apie tai: *Oginskaitė R. Nes nežin-jau, kad tu nežinai. Knyga apie Vytautą Kernagį. Vil-nius: Tyto alba, 2009; taip pat interviu su A. Kukaičiu (2011 m. sausio 28 d.).*

²¹ Interviu su V. Bubniu (2007 m. spalio 2 d.).

Pažymėtina, kad oponuojanti ar alternatyvumą sovietiniams štampams parodanti kūryba persmelkė ir kitus šiam būreliui priklausiusius ir netoli jo buvusius kūrėjus. Sustingusias, atgyvenusias žmonių bendravimo formas kritikuojanči V. Šimkaus poezija²⁶, alternatyvius meninius pasaulius atskleidžianti J. Vaičiūnaitė, taip pat panašias tendencijas ir sovietinę realybę, atskirus reiškinius kritiškai vertinanti ar kasdienybės absurdiškumą išjuokianti V. Bložės, B. Radzevičiaus, J. Mikelinsko, R. Klimo, S. Šaltenio, K. Sajos, R. Granausko, R. Lankausko ar dar kelių panašiu požiūriu pasižyminčių jaunesniosios kartos autorių kūryba, dažnai pasinerianti į ezipinę raišką.

3. Tarp viršūnių ir privačių interesų

Visų trijų aptariamų poetų kūryba aštuntajame–devintajame dešimtmetyje tapo akivaizdžiai nutolusi nuo dogmatiškų reikalavimų, juolab tuščiaviduriu tapusį socialistinį realizmą ji akivaizdžiai keitė nacionaline linija ar modernumą žyminčia kryptimi. Šioje vietoje kyla klausimas, kiek pati kūrybinė laikysena ir poetų veikla buvo sisteminis elgesys: juk nė vienas jų netapo lietuviškojo *samizdato* žvaigžde, visi pasinaudojo oficialiais kūrinių publikavimo, tiražavimo ir institucinio aprūpinimo kanalais.

Išryškėja du momentai. Just. Marcinkevičiaus atvejis iliustruoja, kad sovietinėse institucijose atsiranda galimybė dominuojančioms grupėms palaikyti savas projekcijas, priderinant jas prie formalių reikalavimų, nors savo turiniu jos pradeda prieštarauti įtvirtintam ideologiniam dis-

kursui. Šiuo atveju Just. Marcinkevičiaus aplinkoje pastebint kultūrinės nomenklatūros struktūrą²⁷ galima kalbėti apie viršūnių (oficialaus kanalo) daugiasluoksniškumą, kai šalia įtvirtintų dogmatiškų reikalavimų ir jiems vykdyti skirtų kontrolės mechanizmų atsiranda privačiais interesais grįstos ir lokalinei erdvei palankios projekcijos²⁸. Jos sisteminės, bet pati jų prigimtis nepalaiko oficialiojo dikurso, tad jos tampa labiau priklausomos nuo socialinių ryšių nei galiojančių biurokratinių taisyklių ir normų. Tačiau toks alternatyvumas vis dėlto nemeta iššūkio pačiai sistemai, o tik tuščiaviduriams ideologiniams reikalavimams. Ji padeda mobilizuoti tautinį tapatumą, tačiau dar neveda jo už vyraujančios sistemos ribų. M. Martinaičio ir S. Gedos atvejis rodo vyravus balansą tarp neformalios erdvės ir dalyvavimo oficialiuose kanaluose kai alternatyvumas sistemai bręsta neformalioje erdvėje, būreliuose, kūrėjai priartėja prie atviro oponavimo būsenos, tačiau kūrėjas išlieka oficialiųjų kanalų dalyvis surasdamas formą (ne visada paprastai) savo kūrybinei ar visuomeninei veiklai pateisinti. Nors abiejose (ir jų, ir Just. Marcinkevičiaus) linijose socialiniai ryšiai yra vienas svarbiausių determinuojančių veiksnių, M. Martinaičio ir S. Gedos atveju ryšiai netampa galios kaupimo ir išsiskverbimo į valdžią mechanizmu, jie tik padeda palaikyti alternatyvumą, turintį oponavi-

²⁷ Jo artimiausi bičiuliai aštuntajame–devintajame dešimtmetyje buvo Rašytojų sąjungos vadovas (A. Maldonis) ir žurnalo „Pergalė“ redaktorius ar redaktoriaus pavaduotojas A. Baltakis.

²⁸ Tirdama socialistinės Lenkijos pavyzdį, apie panašų oficialų procesų privatizavimą, igyvindinant privačius interesus, taip pat kalba antropologė J. Wedel. Žr. *W. Janine. The private Poland: An Anthropologist's Look at Everyday Life.* New York, 1986.

²⁶ *Klimas R.*, p. 240.

mo sistemai bruožų (kūrybinė sovietinės realybės kritika, M. Martinaičio pilietinis visuomeniškumas²⁹), o atskiros sąsajos su oficialiais kanalais išsaugo dalyvavimą sovietinių rašytojų aplinkos žaidime.

Kita vertus, abi pozicijos savo turiniu meta iššūkį galiojančiam brežneviniam partokratiniam *status quo* ir dogmatiškos ideologijos modeliui, tačiau skirtingai: S. Geda ir M. Martinaitis atsiriboją nuo galios struktūrų, Just. Marcinkevičius – ir toliau palaiko vizualų artimumą sistemai ir glaudžias sąsajas su oficialiais ritualais. Tikslumo dėlei pažymėtina, kad toks priartėjimas prie Just. Marcinkevičiaus pozicijos ilgainiui tapo artimas ir M. Martinaičiui (darbas Vilniaus universiteto Lietuvių literatūros katedroje, suartėjimas su Just. Marcinkevičiaus aplinka), tačiau jis šią poziciją atsverė ir toliau nemažėjančiu ištraukimu į neformalius inteligentijos būrelius. Jų kultūra³⁰ paaiškina ne vien savumą / svetimumą tarp atskirų poetų linijų, verčia kūrėją tapatintis su viena ar kita kolektyvine strategija, užtikrina dalijimąsi požiūriais ir tam tikrą saugumą. Siauroje RS institucinėje socialinėje aplinkoje jie neišvengiamai susikloja ir lokališkumo sąlygomis mažina įtampą bei stigmatizaciją tarp atskirų rašytojų grupių. Jaunesnieji rašytojai, nors ilgainiui minėti tinklai prarado bendravimo intensyvumą (J. Juškaičio atsiribojimas, S. Gedos ir

M. Martinaičio sudėtingesni santykiai ir t. t., juolab atėjo dar jaunesnė karta, pvz., V. Braziūnas, R. Gavelis ir kt.), iki pat Sąjūdžio išlaikė akiivaizdų tapatumo apibrėžimą, kas yra jie („*rašytojai prie valdžios*“) ir „mes“ („*pabarami rašytojai*“). Abi jos pasirodė prasmingos nacionalinio atgimimo devintojo dešimtmečio pabaigoje.

Neformalumo svarba abiem atvejais – esminė, tačiau skirtinga. S. Gedos, M. Martinaičio atveju ji rodo visuomenės vaidmens stiprėjimą³¹ ir svertų įgijimą institucijų ir biurokratijos atžvilgiu, o kalbant apie Just. Marcinkevičiaus aplinką – neformalus interesai vyrauja pačių institucinių procesų viduje³², sukuriant oficialaus lauko privatizacijos³³ momentą, o kartu neigiant tei-

²⁹ Ypač tai liudija inteligentijos, kultūrinio elito privačių grupių įtaka. Neatsitiktinai V. Klumbys kalba apie „neformalių visuomeninių erdvių svarbą“.

³⁰ Tačiau atskiros situacijos rodo, kad dominuojančių rašytojų vykdoma kontrolė buvo gana švelni, buvo nevengiama ieškoti ir sutarimo. M. Martinaitis prisimena, jog A. Baltakis po sudėtingesnių situacijų neformalioje aplinkoje kalbėjo, kad jis ir jo kolegos atlieka tik „stogo“ vaidmenį ir saugo nuo didesnių problemų, neva jiems, jaunesiems, gerai, nereikia priiimti atsakomybės ir gali kalbėti, ką nori. Žr. interviu su poetu M. Martinaičiu (2010 m. gruodžio 10 d.). V. Bubnys akcentuoja, jog kai kurie oficialūs sprendimai buvo tik privalomi vaidmenys: „*Kažkas turėjo valdyti, kažkas turėjo vadovauti, kažkas turėjo dirbti. Tai ką, geriau būtų buvę, kad netalentingi žmonės.*“ Žr. interviu su V. Bubniu (2007 m. spalio 2 d.).

³¹ Tokia privatizacija atsiskleidžia bendro būrelio, tos pačios linijos kūrėjams remiant vieniems kitą užimant postus, sau naudingai interpretuojant savą autorį kūrinius, kurie sovietmečiu labai priklausė nuo interpretacinio konteksto. Pavyzdžiui, dauguma tyrimė dalyvavusių patiekėjų išskiria, kad turbūt kitas autorius nebūtų galėjęs oficialiai pristatyti istorinių dramų, kaip tai padarė autoritetą įgijęs Just. Marcinkevičius. Tokiam situacionalizmui pagrindą suteikia ir filosofas D. Lewis. Jis kalba apie vidines ir išorines daiktų savybes, pastarosios priklauso nuo jas interpretuojančios socialinės aplinkos (žr. *David Lewis. Extrinsic Properties* // *Philosophical Studies*. Springer Netherlands, 1983, no 44, p. 111–112).

²⁹ Apie intelektualų pilietiškoumo raišką kalba A. Šukys. Žr. *Šukys A. Intelektualių neformalių grupių veikimo bruožai ir opozicinės nuostatos sovietinėje Lietuvoje* // *Darbai ir dienos*. 2011, Nr. 54, p. 9–35.

³⁰ *Walker Barbara. Kruzok Culture: The Meaning of Patronage in the Early Soviet Literary World* // *Contemporary European History*, vol. 11, no 1, Special Issue: Patronage, Personal Networks and the Party-State: Everyday Life in the Cultural Sphere in Communist Russia and East Central Europe (Feb., 2002), p. 107–123.

ginį apie dogmatiškos ir partijos iš viršaus nuleistos ideologijos veiksmingumą praktiniame kultūrinio valdymo lauke. Ryšiai, papildantys institucines priemones, sukuria galimybę skleisti lokaliniams privatiems interesams, kartu išlaikydami šią pakitusią poziciją legalią. Neatsitiktinai literatūrologas R. Pakalniškis 1984 m. pažymi svarbius Just. Marcinkevičiaus ieškojimus, traktuoja jo talentą „kaip lietuvių tautos dvasinio gyvenimo, jos sąmoningumo veiksnį“, o kartu jo modernizmą priešpriešina kai kurių poetų modernizmui: „*J. Marcinkevičiaus ieškojimus savaip tonizavo kitų poetų pastangos radikaliai modernizuoti visą poetinę sistemą. Visa tai prasidėjo maždaug 1969 m., kaip spaudoje ėmė rodytis poeto bendraamžio V. Bložės „Preljudai“, ir pasiekė apogėjų 1972 m., išėjus S. Gedos „26 rudens ir vasaros giesmėms“ bei J. Juškaičio lyrikos rinkiniui „Mėlyna žibutė apšvietė likimą“.* Rizikuodami prarasti skaitytoją, tais metais V. Bložė ir S. Geda (iš dalies prie jų šliejosi ir M. Martinaitis) lyrikoje ėmė taikyti muzikinio mąstymo principus, modernesnę poetiką.“³⁴ Literatūriniam lauke poeto Just. Marcinkevičiaus palaikymo mechanizmas akivaizdus, tačiau čia svarbiausias ne korupcinio atspalvio kultūrinės erdvės privatizavimo aspektas, tačiau faktas, kad instituciniai ir procedūriniai reikalavimai netgi režimui griežtėjant brandžiojo socializmo metu vis dėlto pasirodė interpretuojami ir ši interpretacija panaudojama ne konservatyviajai komunistinio doktrinais įtvirtinti, ne vien varžant, tačiau ir apginant ideologinių kontrolierių (pvz., G. Zimano, S. Šimkaus) puolamus rašytojus.

Abiem tendencijoms galimybės sudaro vėlyvojo sovietmečio epocha, kuri po Prahos pavasario minėtų poetų pavyzdžiu akivaizdžiai liudija kultūrininkų lauke pasitebimą vertybinę eroziją ir ryšių dominavimą prieš silpstančias institucijas: ji veikia ir poetų pasirinkimus (pvz., literatūrologė V. Zaborskaitė kalba apie Just. Marcinkevičiaus, kuris, anot jos, po 1968 m. neparašė ideologinių kūrinių, fenomenologinę kaitą³⁵), o kartu įtraukia juos dalyvauti kaitos procese kovojant su partokratu palaikomu ir tuščiaviduriu tampančiu oficialiuoju diskursu, kuris palaipsniui daro neteisėtą ir pačios sistemos paskirtį. Toks kontekstas iš esmės paaiškina, kodėl minėti po etai stovėjo Atgimimo gretose, kodėl rašytojų aplinkoje disidentinė laikysena faktiškai neįsitvirtino, ir kokios galimybės kūrėsi aižėjančiuose oficialiuosiuose kanaluose.

Išvados

Straipsnyje parodomas skirtingos Just. Marcinkevičiaus, S. Gedos ir M. Martinaitis priešpriešinimosi dogmatiškai pozicijai linijos: atsirandančios ir oficialiuosiuose kanaluose, ir bręstančios visuomeninėse erdvėse (surandant būdų įteisinti). Kalbant apie S. Gedą ir M. Martinaitį, pabrėžtinos situacijos, kai išsprūstama iš viršūnių, o kūrėjai savo poziciją labiau apibrėžia neformalioje erdvėje ir ezopine laikysena (nors vietinės viršūnės per kritikos, kontrolės ir lokalumo mechanizmą pasiekia susigražinimą, neleidžia gravituoti į disidentinę poziciją). Just. Marcinkevičiaus atveju pačiose viršūnėse pastebimas do-

³⁴ Pakalniškis R. Justinas Marcinkevičius. Kaunas, 1984, p. 62–63.

³⁵ Interviu su V. Zaborskaitė (2010 m. kovo 19 ir 2010 m. kovo 26 d.).

minuojančios linijos kitimas ir privačiais požiūriais pagrįstos pozicijos palaikymas. Tai, kad vyresnioji karta spaudė, tačiau neišstūmė kai kurių atviriau oponuojančių kūrėjų, ypač turint omenyje ideologinį griežtėjimą 1968–1975 m., liudija ne vien didėjančią kūrybinę dinamiką atitolstant nuo sustingusių ideologinių postulatų, bet ir RS aplinkos neformalėjimą. Tai rodo ir oficialiųjų procesų nevienalytiškumą, kartu iš dalies paaiškina, kodėl sovietinę realybę kritiškai vertinę kūrėjai nepasinerė į disidentinę veiklą, balansavo tarp oficialių reikalavimų ir neformalių būrelių bei paslėptų prasmų tekstuose³⁶.

³⁶ Ezopinės kalbos svarbą moderniojoje Rusijos literatūroje sovietmečiu konceptualizavo L. Losevas. Žr. Loseff L. On the Beneficence of Censorship: *Aesopian Language in Modern Russian Literature*. Munich: Otto Sagner, 1984.

Analogiškai ezopinės kalbos svarbą lietuvių literatūroje interviu metu prisiminė V. Zaborskaitė: „*Ta prasme buvo, pavyzdžiui, vertybių plotmėj. Laisvė, užuojauta. Pavyzdžiui, kodėl taip labai atliepė Marcinkevičius, jo rinkinys „Gyvenimo švelnus prisiglaudimas“. Pavyzdžiui, juk amuomet tokia be galo brutali buvo ta... ir etika, sakykim, jei galima ją vadinti etika. O dabar toks, nu <...> tas žmogaus dvasios kažkoks toks subtilumas, trapumas arba tokie gailėstingumo, užuojautos,*

Kita vertus, vertinant daugumos jų, tiek Just. Marcinkevičiaus, tiek S. Gedos kartos įtaką, abejonių dėl minėtų rašytojų, pavyzdžiui, RS aplinkoje įvykusio poslinkio į nacionalinio identiteto, peržengiančio „tautų žydėjimo“ principus, stiprinimą, abejonių nekyla. Kartu galima užfiksuoti poetų ir rašytojų gebėjimą įkūnyti nemažą kūrėjo autonimiškumą, atsisakymą būti proletariato interesų reiškėju, o tai formaliai instituciškai buvo programuojama ir to reikalaujama.

Trijų poetų pavyzdys suteikia išvalgų kalbėti ne apie monolitines, o daugiasluoksnės visuomenės modelį vėlyvajame sovietmetyje, kai vieni asmenys išreiškė gana aiškų kritiškumą sistemos atžvilgiu, kiti – varijavo tarp oficialių reikalavimų ir neformalių nuomonių, o treči, pasinerdami į dalinį konformizmą, pasižymėjo kitoniškumo raiška oficialiuosiuose kanaluose kartu išlaikydami ir gerus santykius su partine valdžia.

kančios, mirties nuojautų motyvai, visa tai, kas buvo nu <...> nepriimtina... nu <...> tam establishment'ui sovietiniam.“

IS POET CHANGING THE SYSTEM? LOOKING BACK TO JUST. MARCINKEVIČIUS, M. MARTINAITIS AND S. GEDA DURING LATE SOCIALISM

Vilius Ivanauskas

S u m m a r y

Cultural elites in Soviet system were actively involved in the Sovietization policies. Soviet Creative unions, such as Union of Writers were not only the profession unions, but firstly the participant of the indoctrination practices, which safeguarded the official requirements and defined what a real writer is, and what the boundaries of social realism (official line) must be maintained. A Soviet writer was one of the most publicly recognizable intellectuals, his/her role and status were highly emphasized getting

assignments to spread communist values and reveal the achievements of the new order accessing wide range of the society. The cases of three Lithuanian poets, who were widely publicly recognized during soviet period, are analyzed in this article. Their relationship with soviet establishment structure, their status in the system and recognition among officials were different, but being important part of local cultural elites all of them became participant of socio-cultural changes in 70s and 80s in Lithuania,

and actively involved themselves in the national revival in 1988.

Just. Marcinkevičius was high-rank poet, officially recognized by the audience and party official, his closest circle of friends starting from the mid 60's became the leading group of local writers. Just. Marcinkevičius increasingly became leading local poet, who did not escape ideological text at the early stage of his career, but later he turned to more national themes, with his historical dramas uplifting ethno-historical nostalgia: this line had significant impact mobilizing national identity among the local people. Other poets M. Martinaitis and S. Geda did not had support among party official, but were known in local society and were active participants of informal circles of Vilnius' intelligentsia. This informal sphere created a space for otherness and alternatives in relation with the official

discourse. At the establishment level those poets were often under the criticism and marginal position, but at the same time they remained in the official processes, which ensured them financial assistance and possibility to participate in official publishing and reach the wider audience. The circle of Just. Marcinkevičius embodied private interest in the local writer establishment, but at the same time it was much more progressive and less ideological line than previous leaders offered. This position also opened legal alternatives within official processes. The phenomena that the majority of local writers did not write for the drawer gives an answer why there were only few authoritative writers among the local dissent, and why part of official performances as legal opposition, which included *progressive* writers became very meaningful for national processes and the destruction of the Soviet system.

Įteikta 2011 08 01

Parengta skelbti 2011 09 09